

למשמעות המושג "כפועל בטל"

המושג "כפועל בטל" נראה פשוט ומוכן. אולם כאשר מעיינים ומעמיקים בו, מתברר שאינו פשוט כל כך. יתרה מזאת הוא נשמע כ"תירתי דסתרני", האם הוא "פועל" או הולך "בטל"? נעסוק בארבעה מקורות שונים מן התלמוד ומפרשיו, ובשולחן ערוך ונושאי כליו.

א. מס' בבא מציעא לא, ע"ב – השבת אבידה

למדנו במשנה שבדף ל, ע"ב: "היה בטל מסלע, לא יאמר לו תן לי סלע, אלא נותן לו שכרו כפועל". (אם אינו רוצה להפסיד שכרו המלא – שלו קודם.) הגמרא בדף לא, ע"ב כותבת: "תנא, 'נותן לו שכרו כפועל בטל'". ושם בהמשך: "מאי כפועל בטל? אמר אביי: 'כפועל בטל של אותה מלאכה דבטל מיניה'".

המשנה עוסקת באדם שמשכר סלע [=ארבעה דינרים] והזדמנה לו מצות השבת אבידה. כאשר יעסוק במצות השבת אבידה, ויעזוב את מלאכתו הרי יפסיד את שכרו. לכן חייב בעל האבידה לפצותו בתשלום, כפי שמקבל פועל בטל. רש"י מסביר שם את המושג הזה ואומר, ששואלים אדם במצבו ובתחום עיסוקו כמה היית מסכים לקבל שכר כדי להתבטל מהעבודה הקשה שאתה עוסק בה, ולעסוק במלאכה קלה כזו, כפי שטרח באבידה, והכל נערך ונאמד לפי כובד המלאכה וריבוי השכר, סכום זה משלמים למחזיר האבידה. זהו כפועל בטל.

רבינו חננאל חולק על רש"י ואומר שם: "פירוש [=על דברי אביי שאמר 'כפועל בטל של אותה מלאכה שהתבטל ממנה'], כגון שהיה חייט, והניח מלאכתו והלך להשיב את האבידה, ונשתתה בהשבתה כשיעור תפירת בגד ששכרו סלע, לא יאמר לו כבר בטלתי ממלאכתי שיעור סלע, תנה לי, אלא משערין שכרו כעת, כשאינו לו מה לתפור ויושב בטל. אם יבא אדם ויאמר לו, הנך יושב בטל, קח בתפירת בגד חצי סלע או תשאר בטל היום, ובעת שהמלאכה מצויה כגון קרוב לרגל וכיוצא בו שכר תפירת הבגד סלע. ומה שמתברר שנוטל בשעה שאין לו תפירה לתפור, הוא שנוטל מבעל האבידה. וכן אם יאמר לו אדם, אתה חייט ואין תפירה מצויה אצלך, בוא ללבון עמדי לבנים ותקח שכירותך כך וכך. וזה מפני שלא התנה בבית דין על שכרו. אבל התנה בבית דין שרוצה כל שכרו נוטל לפי תנאו", ומקבל שכרו משלם.

ב. מס' בבא מציעא סח, ע"א – איסור ריבית והיתור עיסקא

למדנו במשנה שם: "ולא יתן מעות ליקח בהן פירות למחצית שכר, אלא אם כן נותן לו שכרו כפועל" ובגמרא שם: "תנא, כפועל בטל".

רש"י מסביר שם: "...הך עיסקא פלגא מלוה ופלגא פקדון. סתם המקבל פרגמטיא (סחורה) למחצית שכר, מקבל עליו אחריות חצי הקרן באונסין ובזולא. הלכך ההיא פלגא כיון דמחייב באונסים, מלוה הוא אצלו, שהרי שומא היא אצלו במעות כשער השוק. ודינו ליטול חצי שכר, נמצא מתעסק בחציו של בעל הבית שהוא פקדון אצלו, בשכר המתנת מעות המלווה – לפיכך אסור".

הסבר עניין "היתר עיסקא" הוא: ראובן הוא בעל המעות, ולשמעון ידע רב במסחר. ראובן מוסר לשמעון 1000 זוז (קרן) להקים חברה מסחרית משותפת. מחצית הקרן השקעה של ראובן, ומחצית השנייה מקבל שמעון בהלוואה, כדי להיות שותף שווה בעיסקא. מנהל את העסק הוא שמעון. הוא הפועל והטורח הבלעדי בקידום החברה המסחרית, ללא כל פעולה שהיא מצד ראובן.

מצד דין ריבית אסור להם להתחלק ברווחים שווה בשווה. שמעון הוא העמל היחיד בחברה. מדוע הוא מסכים להתחלק ברווחים שווה בשווה ללא כל טרחה על עמלו וטרחו? מתפרש הדבר שזו היא הריבית שהוא משלם עבור מחצית הקרן שהיא אצלו בהלוואה. והוא אחראי על מחצית הקרן על כל האונסים ועל כל ההפסדים שיהיו. לכן, כדי למנוע איסור ריבית, קבעו חז"ל ששמעון הטורח חייב לקבל לפחות 51% מהרווחים ובעל הממון רק 49% מהרווחים. ובזה הוא מקבל שכר טרחו ועמלו, ואין כאן ריבית. והוא אינו חייב לקבל כל שכר עמלו וטרחו אלא **כפועל בטל**.

ג. מס' בכורות כט, ע"ב – איסור קבלת שכר על פסק דין ועדות

למדנו במשנה שם: "הנוטל שכרו לדון – דינו בטלים. להעיד – עדותיו בטלים... ונותן לו שכרו כפועל". ושם בגמרא: "תנא, כפועל בטל. אמר אביי: כפועל בטל של אותה מלאכה". רש"י מסביר שם: "...שאם היה נוקב מרגליות, שעבודתה נוחה לעשות, ושכרו מרובה. אם אומר לו טול כך וכך ותבטל היום ממלאכה, אינו פוחת משכרו אלא דבר מועט, שהרי נוחה ואין בה טורח. ואי מלאכה קשה היא, כמו נגר. אם אומר לו אתה נוטל עכשיו שלשה זוזים, טול זוז ותבטל היום מאותה מלאכה, ועשה מלאכה קלה זו, נוה לו להבטל וליטול זוז, והכא נמי כי ההוא אגרא יהיב ליה שהרי מבטלו ממלאכתו, וכוליה אגרא לא יהיב ליה, שהרי אינו עסוק במלאכה קשה אצלו".

משמע לפי רש"י שהתשלום כפועל בטל הוא לפי המלאכה הקלה שעשה. מקשים על כך התוס' שם, לפי זה הרי הוא מקבל את השכר הקל שעשה, והוא השכר לדון ולהעיד: לכן מסבירים התוס' בדרך אחרת: שנותנים לו כפועל בטל שכר בטלה מאותה מלאכה, כיושב ובטל לגמרי ואינו עושה בשום מלאכה, וכך הסברם גם בהשבת אבידה.

ד. שולחן ערוך יו"ד, סימן קעז, ה – איסור ריבית

בביאורי הגר"א על שו"ע שם מובאים ארבעה פירושים המתייחסים, להסבר המושג "כפועל בטל".

(1) **פירוש רש"י**, שמשלמים לו לפי העבודה שממנה התבטל, ולפי העבודה הקלה שעשה במקומה.

(2) **פירוש התוס'**, שמשלמים לו לפי המלאכה הראשונה ולא לפי העסק, כפועל בטל לגמרי שלא עשה כל מלאכה.

(3) **פירוש רבינו חננאל**, שהבחין בין זמנים שונים והניח שכאשר ישנה דרישה לעבודה – המחירים גבוהים, וכאשר העונה חלשה – המחירים נמוכים. לכן, לדעתו יש לשלם לפועל בעונה "החזקה" לפי "העונה החלשה" (זהו שכר "פועל בטל").

(4) **פירוש הטור**, שמשלמים לפועל לפי העסק שהוא עובד בו, ולא כפי העבודה שממנה התבטל. כלומר, פועל בטל יקבל שכר כאדם שאין לו עבודה, ומוכן להשתכר פחות.

ה"בית יוסף" שם ביו"ד שואל על שיטת הטור, והמסקנה העולה מדבריו היא, שמחשבים את שכרו של פועל בטל לפי העבודה הראשונה שממנה התבטל. דעה זו עומדת כמובן מנגד לשיטת הטור. מן הראוי לציין שהט"ז שם מסביר באורח מיוחד, כלהלן, שלא יסתור כלל את דברי הב"י ודברי הטור: לדעתו, פועל שיש לו אומנות וממנה התבטל יש לחשב את שכרו לפי ה"בית יוסף". פועל שאינו עובד כלל ואין לו כל אומנות, מחשבים את שכרו לפי שיטת ה"טור", והנה, אין כל סתירה ושני הפוסקים הגדולים צודקים.

לבירור שאלת הגמרא "מאי כפועל בטל?"

מעתה, לאחר שסקרנו את הדעות השונות, מן הראוי להבחין בין דעת רש"י ובין זו של התוספות. לפי רש"י זוהי אכן קושיא, שהרי הוא אינו יושב בטל, אלא טורח! וצריך להסביר מאי כפועל בטל? מדוע כפועל בטל? ותירוצו שם (שהפועל מקבל את ההפרש בין המלאכה הקשה שלא עשה לבין המלאכה הקלה שעשה) ובכך מתיישבת הקושיא. אולם לפי הפרשנים האחרים, אולי ניתן לומר, שזוהי (אכן) שאלה: האם מחשבים לפי העבודה שממנה התבטל, או מחשבים לפי העסק שבו הוא מתעסק? וההסבר לשאלה מאי כפועל בטל? כיצד כפועל בטל? ועל כך ראינו לעיל תשובות שונות.

משמעות "פועל בטל" בפירושי הרא"ש ו"פני יהושע"

הרא"ש במסכת בבא מציעא לא, מסביר שדין פריקה שווה לדין אבידה. כמו באבידה מקבל המוצא הטורח לפי פועל בטל אם הפסיד עבודה, כך בפריקה יקבל הפורק דמי פועל בטל אם הפסיד. אולם בטעינה יקבל המטעין שכר מלא אפילו לא הפסיד כלום. לעומתו, ה"פני יהושע" אומר ההיפך מהרא"ש. (אח"כ מצא את דבריו ב"נימוקי יוסף" בשם הר"ן). לדעתו, טעינה בשכר פירושה כמו באבידה. מכיוון שזוהי מצוה של הצלת ממון, ושלך קודם, כפי שלומדים מהפסוק: "אפס, כי לא יהיה בך אביון". לכן בטעינה יקבל כמו באבידה, כפועל בטל. אולם אם לא הפסיד ממון בגלל הטעינה היא לא יקבל כלום. פריקה זוהי מצוה ככל המצוות, שאין דורשין שכר עבור קיום המצוה, גם אם הוא מפסיד בגללה. כי בפריקה המצוה היא בגלל צער בעלי חיים, וצער דמרה. לכן היא בחינם לגמרי.

להלן הסבר גרפי של המחלוקת:

דעות הפוסקים	פריקה בחינם	טעינה בשכר
הרא"ש	פריקה בחינם כמו באבידה שמקבל כפועל בטל.	מקבל שכר מלא אפילו אינו מפסיד.
"פני יהושע"	לגמרי, כמו כל מצוה.	כמו באבידה, כפועל בטל, אם הפסיד.

ה. מסכת בבא מציעא עו, ע"ב – אינו דומה עושה מלאכה ליושב בטל

ממקור זה בגמרא עולה שכששכר בעל הבית פועלים לעבודה בשדהו והלכו הפועלים ומצאו את האדמה לחה ואי אפשר לעבוד בה – הוא נותן להם שכרם משלם, אבל ממשיכה שם הגמרא: "אינו דומה הבא טעון לבא ריקן, עושה מלאכה ליושב בטל".

הסיטואציה הזאת של פועלים שנשכרו לעשות מלאכה ואינם יכולים לעשותה בגלל סיבה שאין כל שליטה עליה והיא לא הייתה חזויה מראש, מזכירה לנו שאלה שהרא"ש

מביא בשם רבינו יואל: "...מי ששכר מלמד לבנו וחלה הבן ורבו בא ללמדו, לפי מה יקבל את שכרו?"

כדי שנבין היטב את הדין שמתפתח בעקבות שאלה מעניינת ואקטואלית זאת, מן הראוי להתוודע תחילה לגמרא במס' בבא מציעא עז, ע"א. שם מצאנו את הדברים הבאים: "...כי קאמר רבא באוכלושי דמחוזא, דאי לא עבדי – חלשי".

רש"י מסביר לנו שם: "במחוזא שהיא עירו של רבא, היו בני אדם הרגילים לשאת משאות תמיד, וכשיושבין בטלים – קשה להם", לכן מקבלין את השכר המלא.

הרא"ש מצטט שם את רבינו יואל: "מי ששכר מלמד לבנו וחלה התלמיד..." וכו' ופוסק: "ויהיב ליה שכרו משלם ולא כפועל בטל. דכל לומדי תורה דמי לאוכלושי דמחוזא, שהבטלה גורם להם שכחה וכובד איברים".

ומקשה ההגה"ה (הגהות אשר"י): "ודבר תמוה הוא, והלא אפשר לו ללמוד בעצמו או ללמד אחרים בחינם שלא יפסיד לימוד עצמו, א"כ הרי משתכר הוא בכך".
ה"פולא חריפתא" עונה על כך, ומסייע לרבינו יואל, הרי "אינו דומה לימוד עצמי ללמוד עם תלמיד שצריך עמל ויגיעה רבה, ועכשיו שאינו עמל כל כך, גורם לו הדבר כובד איברים. וללמד אחרים, עסקינן שלא מצויים כרגע תחת ידו".

הריטב"א מסביר שם שיוכל המלמד לטעון – ומתלמידי יותר מכולם. זאת ועוד, הרי הגמרא במס' בבא מציעא עוסקת בפועל שמצא אדמה שהיא לחה והרי יכול הוא לחזור לביתו, לכן דין הוא שיקבל שכרו כפועל בטל, אולם המלמד שתלמידו חלה, נאלץ הוא להשאר בבית התלמיד עד שיבריא (!) ולכן מגיע לו לקבל שכרו משלם.

ה"נימוקי יוסף" מכליל בדין זה את כל האומניות ולא רק מורה, וכן הוא כותב: "בני אדם שרגילים תמיד לשאת משאות, וכשיושבין בטלים קשה להם. וה"ה לכל אומניות שמועיל לבעליהם, כשמתעסקים בו כת"ת שמחלישים ומפסידים המלמדים מלימודם, כשעומדים בטלים שיתנו להם שכרם משלם".

משמע מכאן שהבטלה מהעבודה הקבועה – מחלישה. היציאה מהמסגרת הרגילה – מחלישה. מכאן למסקנה: **מורה שתלמידו חלה – מקבל שכר מלא ולא כפועל בטל!**